

حقوق اقلیت‌ها در حقوق بین‌الملل

و

جمهوری اسلامی ایران

دکتر منیره اخوان^۱

چکیده

حقوق اقلیت‌های مذهبی جز لاینفک حقوق بشر تلقی می‌شود و با توجه به آسیب‌پذیر بودن حقوق اقلیت‌های مذهبی، رعایت حقوق آنها برای دولت‌ها ناشی از الزامات داخلی و بین‌المللی است که امروزه بسیاری آنها را با چالش‌هایی رو به رو کرده است. در واقع امروزه، این مبحث یکی از مهم‌ترین موضوعات حقوق بشری در عرصه بین‌الملل محسوب می‌شود که جمهوری اسلامی ایران نیز با آن به صورت تنگاتنگی در ارتباط است. اگرچه جمهوری اسلامی ایران از معدود کشورهایی است که صراحتاً موضع خود را نسبت به حمایت از اقلیت‌ها اعلام کرده است و طبق قانون اساسی نیز بالاترین جایگاه

۱. دکترای روابط بین‌الملل دانشگاه اصفهان monireakhavan@gmail.com

مدنی - سیاسی را برای افراد در نظر گرفته است؛ اما همواره از سوی برخی کشورها به نقض حقوق اقلیت‌ها متهم می‌شود که در این میان تضييع حقوق بهایان ساکن در ایران همچنان به صورت مکرر مطرح می‌شود. این پژوهش در واقع قصد دارد با نگاهی واقع‌بینانه به واکاری حقوق اقلیت‌ها در حقوق بین‌الملل، اسلام و قوانین جمهوری اسلامی ایران بپردازد.

کلیدواژه

اقلیت‌های مذهبی، حقوق بین‌الملل، اسلام، قانون اساسی

مقدمه

امروزه تقریباً هیچ کشوری در جهان یافت نمی‌گردد که از نظر نژادی، مذهبی، اعتقادی و زبانی از جمعیتی یکدست برخوردار باشد و وجود اقلیت‌هایی با ویژگی‌های متفاوت فرهنگی، مذهبی، اعتقادی و زبانی یک واقعیت غیرقابل انکار به شمار می‌آید. این اقلیت‌ها که به علل گوناگون با اکثریت جمعیت کشور متفاوت می‌باشند به علت موقعیت ضعیف و غیر حاکمی که در جامعه دارند در معرض تبعیض قرار دارند و به همین علت همواره خطر بالقوه تعارضات و درگیری چنین جوامعی را تهدید می‌نماید. حقوق اقلیت‌ها امروزه از جمله چالش برانگیزترین موضوعات، هم در عرصه‌ی روابط بین‌دولت‌ها و هم در زمینه‌ی روابط بین دولت‌ها با اقلیت‌هایشان است. سازمان‌های بین‌المللی متعددی نیز پیگیر و مسئول موضوع هستند. این موضوع در کشور ما که کشوری چند قومیتی و در واقع کشور اقلیت‌هاست از اهمیت مضاعفی برخوردار است. از یک سو حاکمیت دغدغه برخورد با اقلیت‌ها خطر مطالبات قومی، دسیسه‌ها

و سوءاستفاده بیگانگان از این وضعیت‌ها و نگران آلت دست قرار گرفتن برخی افراد شهروند و تبعه خود است و بیش از هر چیزی به حفظ تمامیت ارضی استقلال و حاکمیت کشور می‌اندیشد از سوی دیگر اقوام و گروه‌های موجود در فضای جدیدی که ایجاد شده است، خواهان حقوق و آزادی‌های بیشتری هستند و به دنبال شناسایی حقوق اساسی خویش می‌باشند. ضرورت پرداختن به این بحث از آنجاست که موضوع حقوق اقلیت‌ها یکی از مسئله‌سازترین و در عین حال پیچیده‌ترین موضوعات در زمینه حقوق بشر است؛ به این علت که دولت‌های حاکم حاضر به پذیرش حقوق ویژه‌ای برای اقلیت‌ها نیستند و در برابر این امر مقاومت می‌کنند؛ چرا که گمان می‌کنند این امر وحدت ملی و تمامیت ارضی کشور آنان را تهدید می‌نماید. از همین رو پیشرفت حقوق اقلیت‌ها در نظام بین‌المللی حقوق بشر به کندی و با ممانعت و عدم رغبت دولت‌ها صورت می‌پذیرد. (ذوالریاستین، ۱۳۹۰: ۶) بنابراین این پژوهش قصد دارد با رویکرد توصیفی تحلیلی به بررسی مسئله حمایت اقلیت‌ها در حقوق بین‌الملل و جمهوری اسلامی ایران پردازد و به این سوال پاسخ دهد که حمایت از اقلیت‌ها چه جایگاهی در نظام جمهوری اسلامی ایران دارد؟ که در انتها این فرضیه به اثبات می‌رسد که با توجه به وضعیت اقلیت‌های قومی و مذهبی در ایران، این افراد از بالاترین جایگاه حقوقی برخوردارند.

مفهوم‌شناسی اقلیت

الف) اصطلاح اقلیت

اقلیت «Minority» از واژه‌های تعریف نشده، مبهم و بحث‌برانگیز در حقوق بین‌الملل است. ابهام‌ها و چالش‌های زیادی در ارائه تعریف از اقلیت وجود دارد. این ابهام به گونه‌ای است که به رغم پیشرفت‌های بین‌المللی در زمینه حمایت از اقلیت‌ها و برقراری نظام حقوقی خاص برای آن‌ها، هنوز تعریف جامع و مانعی از کلمه اقلیت که در هر بستر علمی قابل استناد باشد، ارائه نشده است. اقلیت در لغت به مفهوم: «اندک بودن، کم بودن، قسمت کمتر، مقابل اکثریت» آمده است. (حبیب‌زاده، هوشیار، ۱۳۹۳: ۶۳)

ب) تعاریف اندیشمندان و نظریه‌پردازان

کاپوتورتی درباره تعریف اقلیت ذکر شده در میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی، می‌گوید: «اقلیت» عبارت است از گروهی که در حاکمیت شرکت نداشته و از نظر تعداد، کمتر از بقیه جمعیت کشور باشند و اعضای آن در عین حالی که تبعه آن کشور هستند، ویژگی‌های متفاوت قومی، مذهبی یا زبانی با سایر جمعیت کشور دارند و دارای نوعی حس وحدت منافع همبستگی در جهت حفظ فرهنگ، آداب و رسوم، مذهب یا زبان خود هستند.

تعریف دشنه (حقوق‌دان بین‌المللی) از اقلیت بدین صورت است: «اقلیت» گروهی از شهروندان یک کشور هستند که به لحاظ عددی، بخشی از جمعیت یک کشور را تشکیل می‌دهند و در حاکمیت کشور شرکت ندارند و دارای خصوصیات قومی، مذهبی یا زبانی متفاوت از اکثریت افراد جامعه بوده و نوعی همبستگی در آن‌ها وجود دارد که از راه اراده جمعی برای بقاء نشأت می‌گیرد

و هدف آن‌ها دستیابی به مساوات و برابری حقیقی و حقوقی با اکثریت مردم است.

لوئیس ورث جامعه‌شناس آمریکایی معتقد است: هر گروهی که در جامعه‌ای زندگی می‌کند و به خاطر مشخصات فیزیکی و یا فرهنگی ویژه‌اش مواجه با رفتاری نامتناسب و متفاوت با رفتار نسبت به افراد دیگر جامعه شود و در نتیجه خود را موضوع یک تبعیض جمعی بداند، اقلیت به حساب می‌آید. از منظر جامعه‌شناسی «اقلیت» (اغلب به عنوان گروه زیردست مد نظر است) گروهی است که خصوصیات قومی یا نژادی مشخصی دارد که آن را در موقعیت قدرت محدود و پایگاه نامطلوب قرار می‌دهد؛ به گونه‌ای که اعضای آن از فرصت‌ها و پاداش‌های محدود رنج می‌برند. (دشتی، باطنی، ۱۳۸۹: ۱۸۱)

ج) ضرورت حمایت از اقلیت‌ها

دور از واقعیت نخواهد بود اگر چنین نتیجه گرفت که حمایت از اشخاص متعلق به گروه‌های اقلیت اساساً به نفع دولت و گروه اکثریت می‌باشد. به عنوان یک قاعده‌ی عام می‌توان گفت که ثبات و امنیت کشور با حفظ حقوق اقلیت‌ها، بهتر تأمین می‌گردد. اگر دولت به رعایت حقوق اقلیت‌ها وفادار باشد، در عوض می‌تواند امیدوار باشد که گروه‌های اقلیت نیز وفاداری خود را به دولت نشان دهند و تمامیت ارضی کشور حفظ گردد. زیرا ثبات و رفاه عمومی کشور به نفع اقلیت‌ها نیز خواهد بود. هم‌چنین رعایت حقوق اقلیت‌ها علاوه بر کارکرد ابزاری آن در دفع تهدیدات و مخاصمات، فی‌نفسه ارزشمند است چه آن که میراث فرهنگی، زبانی و مذهبی نیاکان، نقش مهمی در ساخت بنیان‌های هویتی نوع بشر دارد و طبیعتاً هر انسانی مایل است که هویت خود را حفظ نماید. از سوی دیگر پاسداری از تنوع فرهنگی جامعه به برپایی و ترویج

نظامی تکرگرا می‌انجامد. نظامی که در آن اعضای گروه‌های مختلف با رعایت احترام متقابل زندگی می‌کنند و ارتباطات و مبادلات فرهنگی ما بین گروه‌های متعدد جامعه، افزایش می‌یابد. «کمیت‌های حقوق بشر» در تفسیر عام «ماده ۲۷ میثاق حقوق مدنی و سیاسی» با اذعان به این حقیقت می‌گوید: «حمایت از این حقوق در راستای تأمین بقا و تداوم ترویج هویت فرهنگی، مذهبی و زبانی اقلیت‌ها صورت می‌گیرد...». بنابراین نظام حقوق اقلیت‌ها در پی تأمین دو هدف است که علی‌رغم وجود تفاوت‌های ظاهری پیوندی ناگسستنی با یکدیگر دارند. ۱. اقدامی در جهت پیشگیری از جنگ و درگیری میان افراد متعلق به گروه‌های اقلیت و اکثریت ساکن کشورهای مختلف در پرتو حفظ تمامیت ارضی دولت‌ها و در نتیجه پاسداری از صلح و امنیت بین‌المللی. ۲. حفظ تنوع قومی، فرهنگی و زبانی به عنوان پدیده‌ای طبیعی و خدادادی. (عزیزی، ۱۳۸۵)

جایگاه حمایت از حقوق اقلیت‌ها

الف) حقوق اقلیت‌ها در حقوق بین‌الملل

توجه به حقوق اقلیت‌ها از دو جهت مورد عنایت واقع شده و در اسناد بین‌المللی مختلف به آن پرداخته شده است: یکی از جهت رعایت حقوق انسانی آنان و عدم تبعیض در برخورداری از حقوق و آزادی‌های اساسی و دیگری حق داشتن و حفظ هویت ملی، قومی، زبانی و مذهبی خود، بسیاری از اسناد بین‌المللی و نهادهای بین‌المللی که دولت ایران هم به برخی از آنها ملحق شده، این مهم را به عهده دارند. (مهرپور، ۱۳۸۹) در میان اسناد مهم بین‌المللی برای اولین بار در معاهدات صلح و ستفالی در سال ۱۶۴۸ طبقه‌بندی از اقلیت‌ها در چارچوب مذهب صورت گرفت. این معاهدات به مسیحیان

ساکن پرنس نشین‌هایی که فرقه‌شان مطابق با کلیسای رسمی نبود، حق انجام مناسک مذهبی را در ملاء عام در ساعات مشخصی از روز اعطا می‌کرد. این اقلیت‌ها، طبق معاهده، حق داشتند به طور خصوصی هر زمان که می‌خواستند مناسک مذهبی خاص خودشان را اجرا کنند. بدین ترتیب، معاهدات صلح وستفالی مقرراتی در خصوص حمایت از اقلیت‌های مذهبی و تأمین آزادی انجام عبادات آن‌ها تدوین کردند. در این زمان در ممالک اسلامی، اقلیت‌های مذهبی با توجه به مقررات فقه اسلامی از استقلال کامل در حوزه احوال شخصیه برخوردار بودند و غیرمسلمانان می‌توانستند در اموری همچون ازدواج، طلاق، ارث، وصیت و غیره تابع مقررات مذهبی خود باشند. حتی رعایت برخی مقررات کیفری اسلامی از جمله ممنوعیت شرب خمر، در مورد غیرمسلمانان الزامی نبود. همچنین، معاهده برلین در سال ۱۸۷۸ وضعیت حقوقی ویژه‌ای به برخی گروه‌های مذهبی اعطا کرد که بعدها در چارچوب جامعه ملل به عنوان الگویی برای نظام حقوقی اقلیت‌ها مورد استفاده قرار گرفت. (شریفی طرازکوهی، قره باغی، ۱۳۸۹: ۳۵)

قبل از تشکیل سازمان ملل متحد و در زمان جامعه ملل، پس از جنگ جهانی اول یک نظام بین‌المللی حمایت از اقلیت‌ها بوجود آمده بود. بدین صورت که در معاهداتی که بین دولت‌ها بسته می‌شد مقرر می‌گردید، دولت‌هایی که در آن‌ها اقلیت‌هایی وجود دارند، نسبت به آن‌ها تبعیض روا ندارند و حق استفاده از زبان و مذهب خود را به آن‌ها بدهند. جامعه ملل به عنوان ضامن اجرای این تعهدات محسوب می‌شد و یک کمیته سه نفره از سوی جامعه ملل برای بررسی ادعاهای مربوط به نقض حقوق اقلیت‌ها تشکیل شده بود. پس از جنگ جهانی دوم و تشکیل سازمان ملل، اسناد مختلف به نحو عام و یا به صورت

خاص مسئله رعایت حقوق اقلیت‌ها را مورد توجه قرار دادند. در منشور ملل متحد و اعلامیه جهانی حقوق بشر، نامی از اقلیت برده نشده، ولی بر تساوی همه افراد بشری و برخورداری آنان از حقوق و آزادی‌های اساسی بدون تبعیض از حیث نژاد، جنس، زبان یا مذهب تصریح شده است. (مقدمه و مواد ۱۳، ۵۵ و ۷۶ منشور ملل متحد و ماده ۲ اعلامیه جهانی حقوق بشر) همین عنوان عام و کلی در میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی و میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی مصوب سال ۱۹۶۶ مجمع عمومی سازمان ملل متحد آمده است. (ماده ۲ هر دو میثاق) در همین راستا، به کنوانسیون حقوق کودک نیز می‌توان اشاره کرد که در آن هم به رفع تبعیض از هر حیث اشاره شده است (ماده ۲) برخی از اسناد بین‌المللی نیز بطور مشخص و ویژه به حقوق اقلیت‌ها اختصاص دارد که از آن جمله می‌توان اسناد زیر را برشمرد: کنوانسیون محو هر گونه تبعیض نژادی مصوب سال ۱۹۶۵ مجمع عمومی، کنوانسیون منع و مجازات ژنوساید (۱۹۴۸)، کنوانسیون ضد تبعیض در تعلیم و تربیت (یونسکو ۱۹۶۰)، مقاله‌نامه شماره ۱۱۱ در مورد تبعیض در استخدام و اشتغال (مصوب سازمان بین‌المللی کار ۱۹۵۸)، اعلامیه محو هر نوع ناپردباری و تبعیض بر اساس مذهب (مصوب سال ۱۹۸۱ مجمع عمومی) و اعلامیه مربوط به حقوق افراد متعلق به اقلیت‌های ملی، نژادی، مذهبی و زبانی مصوب سال ۱۹۹۲ مجمع عمومی. میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی علاوه بر مقررات کلی مربوط به رعایت حقوق همه افراد بدون تبعیض از لحاظ نژاد، زبان و مذهب و مخصوصاً مواد ۱۸، ۱۹، ۲۴، ۲۵، ۲۶ در ماده ۲۷ مشخصاً از اقلیت‌های نژادی، مذهبی، و زبانی نام برده و حق برخورداری آنان را از فرهنگ و دین خاص خود به رسمیت شناخته است. بحث‌ها و مناقشاتی هم که در مورد تعریف اقلیت و

صدق عنوان اقلیت بر گروه‌هایی از افراد وجود دارد، عمدتاً ناظر به همین شق دوم یعنی شناختن حفظ هویت خاص آن‌هاست و گرنه از لحاظ عدم تبعیض و برخورداری از حقوق و آزادی‌های اساسی از لحاظ اسناد بین‌المللی نسبت به همه افراد بحثی وجود ندارد. برای نمونه، نقل دو ماده ۲۶ و ۲۷ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی که اولی ناظر به حکم کلی رفع تبعیض و دومی وجهه دیگر حقوق اقلیت‌ها را بیان می‌نماید، خالی از فایده نیست.

ماده ۲۶: «کلیه اشخاص در مقابل قانون متساوی هستند و بدون هیچگونه تبعیض، استحقاق حمایت بالسویه قانون باید هرگونه تبعیض را منع و برای کلیه اشخاص حمایت موثر و متساوی علیه هر نوع تبعیض خصوصاً از حیث نژاد، زبان، مذهب، عقاید سیاسی و عقاید دیگر، اصل و منشاء اصلی یا اجتماعی، مکتب، نسبت یا هر وضعیت دیگر تضمین نماید.»

ماده ۲۷: «در کشورهایی که اقلیت‌های نژادی، مذهبی یا زبان، وجود دارند، اشخاص متعلق به اقلیت‌های مزبور را نمی‌توان از این حق محروم نمود که مجتمعاً با سایر افراد گروه خاص خودشان از فرهنگ خاص خود متمتع شوند و به دین خود متدین بوده و بر طبق آن عمل کنند، یا به زبان خود تکلم نمایند.» اعلامیه مربوط به حقوق افراد وابسته به اقلیت‌ها مصوب سال ۱۹۹۲ مجمع عمومی سازمان ملل به نحو مشخص‌تر و روشن‌تری توجه به حفظ هویت اقلیت‌ها را مشروحاً بیان کرده که البته هنوز در سطح اعلامیه است و عنوان معاهده به خود نگرفته است. ماده ۱ این اعلامیه می‌گوید: «دولت‌ها باید از موجودیت و هویت اقلیت‌های ملی، نژادی، فرهنگی، مذهبی و زبانی واقع در قلمرو خود حمایت نموده و شرایط و وضعیت مربوط به ارتقاء و رشد هویت آن‌ها را تشویق نمایند...» همچنین یک نهاد خاص حقوق بشری در سازمان

ملل نیز به نام کمیسیون فرعی جلوگیری از تبعیض و حمایت از اقلیت‌ها و عدم اعمال تبعیض و حمایت از اقلیت‌ها از سال ۱۹۴۷ تأسیس شد و با تشکیل اجلاس سالانه در ژنو و داشتن برخی گروه‌های کاری در زمینه حمایت از اقلیت‌ها تلاش می‌کند. (مهرپور، ۱۳۸۹)

موانع پیشرفت حمایت از اقلیت‌ها در حقوق بین‌الملل

۱. نخستین مانع برای گسترش حقوق اقلیت‌ها، بویژه اقلیت‌های مذهبی، حق "حاکمیت دولت‌ها" است. دولت‌ها همواره از دخالت دیگران درباره اقلیت‌های موجود در قلمرو خود نگرانند و روی خوش نشان نمی‌دهند و این گونه مداخلات را از مصادیق مداخله در امور داخلی خود می‌دانند.

۲. هر جامعه ملی، نظام حقوقی و اجتماعی خاص خود را دارد. این نظام بر اساس تعلقات تاریخی، فرهنگی و مذهبی خاص همان جامعه شکل گرفته و در چارچوب قوانین داخلی خود ادامه حیات می‌دهند. از این رو مقاومت در برابر ظهور و بروز فرهنگ‌های بیگانه، طبیعی به نظر می‌رسد. چنانچه آداب و سنتی برخلاف نظم حقوقی یا عمومی و اخلاق حاکم بر جامعه بشمار آید، در جای خود می‌تواند محدودیتی بر سر راه رژیم حمایت از حقوق اقلیت‌ها باشد.

۳. از مشکلات اساسی دیگر عدم اراده تعریفی صحیح از مفاهیمی چون مذهب، فرقه، دین، فرهنگ و مواردی از این سبک است. شاید ارائه تعاریفی دقیق از این موارد به تکامل حقوق اقلیت‌های مذهبی در سطح بین‌الملل کمک کند.

۴. تشدید و تهییج فرقه‌گرایی و ایجاد فرقه‌های نوظهور در مناطق حساس مانند خاورمیانه و آفریقا از جانب کشورهای غربی از عوامل جدی عدم تمایل دولت‌ها برای قائل شدن حقوق بیشتر برای اقلیت‌ها است. این کشورها ابتدا به ایجاد فرقه‌ها و یا

تهییج فرقه‌گرایی در این کشورها اقدام می‌نمایند و در گام بعد با مطرح کردن مبحث حقوق اقلیت‌ها که بر اساس مرور مختصری که انجام دادیم، وضعیت آن‌ها در کشور خود آن‌ها معلوم نیست، قصد مخدوش کردن و ایجاد ناامنی و چند دستگی در این کشورها را دارند. (میرمحمدی، ۱۳۸۵: ۶۳)

(ب) حقوق اقلیت‌ها (اهل ذمه) در اسلام

اهل کتابی که در قلمرو اسلام زندگی کنند و مطابق قرارداد «ذمه» از حکومت اسلامی تبعیت نمایند، «اهل ذمه» یا «اقلیت‌های دینی» نامیده می‌شوند. «اهل کتاب» گروه‌هایی هستند که از آیین‌های «یهود»، «مسیحیت» و «مجوسیت» پیروی می‌کنند. از دیدگاه اسلام، تنها اهل کتاب اهلیت انعقاد قرارداد «ذمه» را دارند. این امتیاز به دلیل احترام خاصی است که اسلام بر پیامبران بزرگ الهی قایل است و به پیروان آنان به دیده احترام می‌نگرد. بنابراین، اهل کتابی که خواهان اقامت در قلمرو اسلام باشند، می‌توانند با استفاده از قرارداد «ذمه»، از مزایای حقوقی و آزادی‌های شایسته مقام انسانی بهره‌مند شوند. از لحاظ شرعی، اصطلاح «ذمه» حاکی از وضعی است که تحصیل آن برای ذمی حق و تکلیف ایجاد می‌کند و به موجب آن، اهل ذمه در قبال تعهداتی از حمایت همه‌جانبه دولت اسلامی برخوردار می‌شوند؛ یعنی در عمل، آن‌ها تابع شریعت خاص خود هستند و به معنای واقعی، مورد حمایت دولت اسلامی هستند. در هر حال، اسلام، خواهان ایجاد محیط امن و هم‌زیستی مسالمت‌آمیز بین اقلیت‌های دینی گوناگون در قلمرو حکومت اسلامی است که از طریق انعقاد قرارداد «ذمه» بین آنان و حکومت اسلامی حاصل می‌شود. در واقع، به سبب قرارداد «ذمه»، اقلیت‌های دینی از حقوق و امتیازاتی برخوردار می‌شوند. این امر مسئولیت سنگینی است که دولت اسلامی به عهده می‌گیرد. مادام که آنان بر پیمان‌شان

وفادار بمانند، مورد حمایت اسلامند. که در ذیل، به آن‌ها اشاره می‌شود:

۱. **مصونیت همه جانبه:** تعهد مبنی بر تأمین مصونیت همه جانبه، به دو صورت در پیمان‌های «ذمه» قید می‌شود: یکی خودداری مسلمانان از هرگونه تجاوز به جان، مال و ناموس متحدان ذمی و دیگری حمایت و تأمین جانی، مالی و عرضی ذمیان و دفاع از آن‌ها در برابر تجاوز بیگانگان.

۲. **آزادی مذهبی:** اسلام اعتراف به ادیان آسمانی و پیامبران برگزیده الهی و احترام به شریعت آنان را جزو اصول عقاید خود به شمار آورده و در آیات متعدد قرآنی به آن سفارش کرده است.

۳. **استقلال قضایی:** اسلام مطابق قرارداد ذمه، حق ترافع قضایی را برای احقاق حق اقلیت‌های دینی به رسمیت شناخته است. آنان در موارد ذیل می‌توانند از این حق استفاده کنند: ذمی مدعی، و مسلمان مدعا علیه باشند یا بالعکس. اگر دو طرف دعوا هر دو اهل کتاب باشند، می‌توانند به مراجع قضایی اسلام مراجعه کنند.

۴. **حق آزادی مسکن:** اقلیت‌های دینی پس از انعقاد قرارداد ذمه، آزادند در هر نقطه از سرزمین اقامت دائم یا موقت اختیار کنند. البته بجز مناطق ممنوعه؛ از قبیل: سرزمین حجاز و مساجد مسلمانان که در کتاب‌های فقهی احکام آن‌ها بیان شده است.

۵. **آزادی فعالیت‌های اقتصادی و روابط بازرگانی:** نظام کلی اقتصاد اسلامی بر اساس اصل «احترام به مالکیت فردی» استوار شده و انواع فعالیت‌های اقتصادی و روابط بازرگانی بر این مبنا تنظیم گردیده‌اند. اسلام بر اساس اصل مزبور، بر مالکیت اقلیت‌های دینی احترام قائل است.

۶. **جواز ازدواج مسلمانان با اقلیت‌های دینی:** از امتیازاتی که اسلام برای اهل کتاب قائل است، جواز ازدواج با آنان به صورت دائم یا موقت است. (سلیمی، ۱۳۸۴:

حقوق اقلیت‌ها در جمهوری اسلامی ایران

الف) اقلیت‌های مذهبی در ایران

گروه‌های اقلیت دینی در ایران به سه دسته کلی تقسیم می‌شوند که عبارتند از: مسیحی، زرتشتی، یهودی.

۱. مسیحیان

دین مسیحیت در اواخر قرن ششم و در نواحی مختلف چون اصفهان، یزد، تهران، شیراز و مشهد رواج یافت. دو سوم مسیحیان ایران نژاد ارمنی و یک سوم دیگر کلانی و آشوری هستند.

• آشوریان

براساس شواهد موجود آشوری‌ها قرن‌ها در ایران سکونت داشته‌اند. آشوری‌ها از بدو پیدایش مسیحیت بدین آیین گرویده‌اند. آشوری‌ها نیز همانند ارمنه فرق مختلفی دارند که عبارتند از: کلیسای شرق آشوری، کاتولیک، انجیلی و جماعت خدا. طلوع انقلاب اسلامی ایران برای آشوری‌ها نوید تازه‌ای داشت. آنان مانند سایر گروه‌های مذهبی رسمی از آزادی استفاده کردند و مذهب و سنن قومی خود را حفظ نمودند و در میان افراد جامعه گسترش دادند. تدریس زبان آشوری در مدارس اختصاصی آشوریان مانعی ندارند. برپایی مراسم و آیین‌های دینی و مذهبی از مفاخر جامعه‌ی آشوری است. آشوریان دارای بیش از ۹۰ کلیسای تاریخی از نخستین سال‌های پذیرش مسیحیت هستند. آنچه بیش از همه برای آشوریان مایه‌ی مباهات است، این است که با وجود جمعیت اندک که شاید به جمعیت یک شهر هم نمی‌رسد در مجلس شورای اسلامی دارای نماینده هستند.

• ارمینان

ارامنه‌ی ایران از اقوامی هستند که بنا بر روایات مکتوب تاریخی، پیش از قرن سوم میلادی در ایران سابقه‌ی سکونت داشته‌اند و از سوی دیگر پیوند ارامنه به عنوان ساکنان سرزمین ارمنستان با ایرانیان به گذشته‌های باستانی باز می‌گردد. با آغاز حکومت اشکانیان ارتباط سیاسی و اجتماعی بین ایرانیان و ارامنه مستحکم شد. با آغاز حکومت صفویان و با فرمان شاه عباس، ارامنه به شهرهای اصفهان، رشت، قزوین و شیراز برده و اسکان داده شدند. به‌طور کلی فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی ارامنه در ایران به سه دوره‌ی زمانی تقسیم می‌شود؛ دوره‌ی اول: فعالیت‌های سیاسی - اجتماعی ارامنه که به زمان شاه عباس باز می‌گردد. دوره‌ی دوم: از زمان مشروطه و تدوین قانون اساسی که طبق آن به اقلیت‌ها حق شهروندی داده شد. دوره‌ی سوم: دوره‌ی فعالیت‌های سیاسی اجتماعی ارامنه پس از انقلاب اسلامی ایران است. تصمیم‌گیری در جامعه‌ی ارامنه‌ی ایران درباره‌ی مسائل مختلف بر عهده‌ی شورای خلیفه‌گری است که به عنوان عالی‌ترین مرجع رسیدگی به امور مذهبی، وظیفه‌ی نظارت بر امور فرهنگی، اجتماعی و سیاسی را بر عهده دارد. ارامنه همانند دیگر اقلیت‌های مطرح در قانون اساسی از آزادی کاملی بر انجام امور دینی برخوردارند. شمار زیاد کلیساها، مدارس و مراکز فرهنگی بر این امر دلالت دارد. هم‌اکنون پنج فرقه‌ی از ارامنه در ایران به سر می‌برند که عبارتند از: ارامنه‌ی کاتولیک، گریگوری، ارتدکس، شنبه‌دار، کره‌لیت، پروتستان.

۲. زرتشتیان

امروزه جامعه‌ی زرتشتیان ایران در یزد، کرمان، شیراز، تهران و تعداد کمی نیز در اهواز و اصفهان فعالیت‌های مذهبی و فرهنگی دارند. در ایران

حدود شصت هزار نفر زرتشتی به سر می‌برند. زرتشتیان ایران مانند برخی دیگر از گروه‌های اقلیت مذهبی در مجلس شورای اسلامی نماینده دارند. در ایران مدارس و نشریاتی، ویژه‌ی زرتشتیان وجود دارد و تحصیلات آن‌ها در برخی دبیرستان‌ها مانند مارکار تهران پارس انجام می‌شود. نشریه‌ای نیز به نام امرداد متعلق به سازمان‌های زرتشتی در ایران به صورت هفتگی چاپ می‌شود. زرتشتیان که بنا بر معتقدات مذهبی به آبادانی و سازندگی اهمیت بسیار می‌دهند در کارهای خیر که منافع آن بر عموم مردم برسد همیشه پیشگام بوده‌اند. مدرسه‌ها، بیمارستان‌ها و گردش‌گاه‌های بسیار به وسیله‌ی نیکوکاران زرتشتی ساخته شده است.

۳. یهودیان

اکنون جمعیت آن‌ها به کمتر از ۲۵۰۰۰ نفر رسیده است. بیش از نیمی از یهودیان باقیمانده در تهران ساکن‌اند و اکثراً به مشاغل آزاد روی می‌آورند، البته از نظر قانون منعی برای استخدام آن‌ها در اکثر مشاغل وجود ندارد، با تشکیل مجلس شورای اسلامی، اقلیت دینی یهود از کرسی نمایندگی برخوردار شدند و تا امروز هم در تمامی دوره‌ها دارای نماینده بوده‌اند. کلیمیان طبق قانون اساسی دارای یک نماینده در مجلس هستند. جنبش‌های سیاسی، اجتماعی و شرعی جامعه‌ی کلیمی در سه چرخه‌ی مرجع دینی کلیمان، نماینده‌ی کلیمیان در مجلس شورای اسلامی و هیئت مدیره‌ی انجمن کلیمیان تهران متمرکز است. هم‌اکنون این جامعه دارای مجتمع‌های فرهنگی، سازمان‌های جوانان، فروشگاه و کتابخانه‌های خاص خود می‌باشند. کلیمیان تهران مدارس متعددی احداث و بهره‌برداری کردند که با مدیریت و قوانین آموزش و پرورش کشور اداره می‌شود. (مهرابی رزوه، ۱۳۹۳)

ب) اقلیت‌های قومی - زبانی در ایران

در ایران، به پشتوانه‌ی همگونی نژادی، وجود اقلیت نژادی ایرانی تبار منتفی است، لیکن اقلیت‌های قومی، زبانی و دینی، با توجه به گسترش جغرافیایی، در نقاط مختلف ایران قابل شناسایی است. مهم‌ترین اقلیت‌های قومی - زبانی ایران شامل تُرک، کُرد، عرب، لُر، بختیاری، گیلک، تات، تالشی، بلوچ و... می‌شود که در این میان اقلیت قومی - زبانی ترکی، بزرگ‌ترین اقلیت زبانی ایران تلقی می‌شود و جمعیت‌های متعلق به آن، سهم مهمی را در مشارکت سیاسی و اقتصادی کشور ایفا می‌کنند. (آریامنش، ۱۳۹۰: ۸۰-۸۱) لازم به ذکر است در ایران برخلاف کشورهای دیگر که انواع اقلیت وجود دارد، به دلیل اتکای حاکمیت بر مذهب، فقط اقلیت دینی مورد شناسایی قرار گرفته است و قومیت‌های مختلف با فرهنگ‌ها، نژادها و زبان‌های مختلف اقلیت محسوب نشده، بلکه همانند سایر مردمان به شمار آمده‌اند. (پروین، سپهری‌فر، ۱۳۹۳: ۷۴)

ج) حقوق مدنی اقلیت‌ها در ایران

ضمانت‌های حقوقی و سیاست‌های کلی در خصوص مبارزه علیه تبعیض بر اساس دین و عقیده این چنین است که طبق قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران اقلیت‌های دینی می‌توانند آزادانه به انجام مراسم مذهبی، پیروی از قوانین مذهب و احوال شخصیه خویش پردازند. اصل دوازدهم قانون اساسی تصریح می‌کند: «دین رسمی ایران، اسلام و مذهب جعفری اثنی عشری است و مذاهب دیگر اسلامی؛ اعم از حنفی، شافعی، مالکی، حنبلی و زیدی، دارای احترام کامل می‌باشند و پیروان این مذاهب در انجام مراسم مذهبی، طبق فقه خودشان آزادند و در تعلیم و تربیت دینی و احوال شخصیه (ازدواج، طلاق، ارث و وصیت) و

دعاوی مربوط به آن در دادگاه‌ها رسمیت دارند و در هر منطقه‌ای که پیروان هر یک از این مذاهب، اکثریت داشته باشند، مقررات محلی در حدود اختیارات شوراهای بر طبق آن مذهب خواهد بود، با حفظ حقوق پیروان سایر مذاهب». همچنین اصل سیزدهم قانون اساسی بیان می‌کند: «ایرانیان زرتشتی، کلیمی و مسیحی، تنها اقلیت‌های دینی شناخته می‌شوند که در حدود قانون در انجام مراسم دینی خود آزادند و در احوال شخصی و تعلیمات دینی بر طبق آئین خود عمل می‌کنند». همچنین اصل نوزدهم تصریح می‌دارد: «مردم ایران از هر قوم و قبیله که باشند از حقوق مساوی برخوردارند و رنگ، نژاد، زبان و مانند این‌ها سبب امتیاز نخواهد بود.» در اصل بیستم قانون اساسی آمده است: «همه افراد ملت؛ اعم از زن و مرد، یکسان در حمایت قانون قرار دارند و از همه حقوق انسانی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی با رعایت و موازین اسلام برخوردارند». علاوه بر قوانین اساسی در قوانین عادی نیز امور فوق، مورد تأکید قرار گرفته است، از جمله در ماده واحده‌ای به نام «قانون رعایت احوال شخصیه ایرانیان غیر شیعه، مصوب ۱۳۱۲» نسبت به احوال شخصیه، حقوق ارثیه و وصیت ایرانیان غیر شیعه که مذهب آنان به رسمیت شناخته شده آمده است: محاکم باید قواعد و عادات مسلمة متداوله در مذهب آنان را جز در مواردی که مقررات قانون راجع به انتظامات عمومی باشد، رعایت نمایند. همچنین طبق ماده ۱۴۳ آئین‌نامه اجرایی سازمان زندان‌ها و اقدامات تأمینی و تربیتی، مصوب ۱۳۸۰، هنگام پذیرش زندانی، دین رسمی او در برگه پرسشنامه، درج و به منظور تقویت و تحکیم مبانی دینی زندانیان و اجرای آداب و مراسم دینی آنان با جلب کمک وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی از طریق مسئولین زندان، وسیله و تسهیلات لازم جهت انجام فرایض دینی آنها فراهم می‌گردد.

ماده ۱۴۴ و ۱۴۵ همین آئین‌نامه، اشعار می‌دارد: «هر زندانی که دارای یکی از ادیان رسمی کشور باشد می‌تواند در آسایشگاه عمومی یا انفرادی خود یک جلد کتاب آسمانی، کتاب دعا و سجاده نماز جهت انجام فرایض دینی خود نگه دارد. هر زندانی که دارای یکی از ادیان رسمی کشور باشد در صورت لزوم می‌تواند تقاضا نماید تا پس از موافقت رئیس زندان، نماینده مذهبی او در زندان حضور یافته، در اجرای آداب و مسائل مذهبی او را هدایت و ارشاد نماید.» (جاوید، ۱۳۹۲: ۱۵۳)

نکته جالب توجه در مورد اقلیت‌های دینی در ایران آنست که با وجود تصویب قانون مجازات اسلامی در کشور، آن‌ها در مقابل برخی از مجازات‌ها از مصونیت برخوردارند. حتی به دلیل احترام گذاشتن به اصول برابری، برخی از احکام اسلامی با فتوای مقام معظم رهبری تغییر کرده است. به عنوان مثال بر اساس نظر حکومتی ولی امر، دیه (خون‌بها) اقلیت‌های دینی شناخته شده در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران به اندازه دیه مسلمانان تعیین شد. (خانه تقریب، ۱۳۹۴)

از دیگر حقوق اقلیت‌ها باید به انتخاب مدیران اقلیت برای مدارس و استخدام آن‌ها به عنوان معلم، ایجاد تسهیلات جهت صدور گذرنامه و اجازه خروج از کشور، حق انجام فعالیت‌های فرهنگی، هنری، ورزشی و تفریحی، امکان ادامه تحصیل در مقاطع مختلف دانشگاهی، مجوز چاپ کتاب و امکان فروش در مغازه‌ها، امکان اشتغال در پست‌های دولتی و دانشگاهی، دریافت مجوزهای فرهنگی، هنری و تفریحی، مرمت و بازسازی اماکن مربوط، دارا بودن مدارس خاص اقلیت‌ها، داشتن قبرستان‌های اختصاصی. (همان، ۱۳۹۳: ۸۴)

د) حق سیاسی اقلیت‌ها در ایران

در قانون اساسی پیش بینی شده که اقلیت‌های دینی شناخته شده می‌توانند در مجلس شورای اسلامی نماینده داشته باشند و از بین هم‌کیشان خود نماینده‌ای انتخاب کنند و به مجلس بفرستند. طبق اصل ۶۴ قانون اساسی، زرتشتیان و کلیمیان هر کدام یک نماینده و مسیحیان، آشوری و کدانی مجموعاً یک نماینده و مسیحیان ارمنی جنوب و شمال هر کدام یک نماینده انتخاب می‌کنند. محدودیت تعداد نمایندگان اقلیت‌های دینی متناسب با تعداد جمعیت آنان در کشور است؛ زیرا با در نظر گرفتن نسبت جمعیت کشور به مجموع نمایندگان، آنان نسبت جمعیت محدود خود به طور عادلانه نماینده دارند. (ابراهیمیان، ۱۳۹۱: ۲۵۴) طبق اصل ۲۶ قانون اساسی اقلیت‌های دینی می‌توانند مطابق ضوابط دارای انجمن و جمعیت باشند. همچنین در ماده ۴ قانون فعالیت احزاب، مصوب ۱۳۶۰ آمده که انجمن اقلیت‌های دینی موضوع اصل ۱۳ قانون اساسی، تشکیلاتی است مرکب از اعضای داوطلب همان اقلیت دینی که هدف آن حل مشکلات و بررسی مسایل دینی، فرهنگی، اجتماعی و رفاهی ویژه آن اقلیت باشد. به شکل‌ها و سازمان‌های اقلیت‌های دینی توسط کمیسیون ماده ۱۰ احزاب وزارت کشور مجوز داده می‌شود. (اغلب انجمن‌ها، سازمان‌ها و گروه‌های اجتماعی - فرهنگی اقلیت‌ها به طور رسمی در ایران فعالیت دارند) همچنین تعاملات و ارتباطات مسئولین عالی رتبه جمهوری اسلامی با اقلیت‌ها پس از پیروزی انقلاب اسلامی از حجم بالاتری نسبت به دیگر جوامع و قومیت‌ها برخوردار است که این موضوع نیز خود نشان‌گر توجه ویژه و مسئولین نظام به اقلیت‌های دینی در جمهوری اسلامی می‌باشد. نمونه شاخص آن حضور ریاست جمهور وقت در سال ۱۳۸۳ در مراسم جشن ایلانوت (جشن

درختان) یهودیان در کنیسه‌ی یوسف آباد تهران بود که در تاریخ زندگی یهودیان در ایران ۲۷۰۰ سال سابقه نداشته است. (پروین، سپهری، ۱۳۹۳: ۸۰)

(و) وضعیت بهائیان در ایران

اما در مورد فرقه‌ی بهائیت از آنجا که بهائیت جزء ادیان الهی نیست - بر خلاف ادعای بهائی‌ها که معتقدند بهاء‌الله شارع دین تازه‌ای است - و به عنوان یک حزب سیاسی و اپوزیسیون مخالف نظام اسلامی که در حال حاضر نیز مقر آن‌ها در اسرائیل است به فعالیت سیاسی علیه جمهوری اسلامی ایران و بر ضد اسلام و شیعه مشغول هستند؛ لذا نظام جمهوری اسلامی ایران به خاطر این عوامل و عوامل دیگر، آن‌ها را به رسمیت نمی‌شناسد. (مهرابی رزوه، ۱۳۹۳) در واقع بهائیت، بر اساس قانون اساسی خود جزء اقلیت‌های مذهبی مانند کلیمی، مسیحی، آشوری، زرتشتی و... محسوب نمی‌شود. با این همه این کشورها مرتباً از این فرقه به عنوان اقلیت مذهبی یاد می‌کنند و سعی دارند القاء کنند که آن‌ها در شرایط سختی به سر می‌برند، حال آن‌که جمهوری اسلامی ایران با بهائیان مثل شهروندان دیگر رفتار می‌کند و آنان از حقوق شهروندی برخوردارند. آن‌ها افراد متمکن و ذی‌نفوذی هستند و هم در مدارس و هم در دانشگاه‌های کشور تحصیل می‌کنند و البته اگر جرمی مرتکب شوند، بدون آن‌که ربطی به بهایی بودن آن‌ها داشته باشد، تحت پیگرد قرار می‌گیرند. (باشگاه خبرنگاران جوان، ۱۳۹۳)

حمایت استکبار جهانی به ویژه آمریکا در پوشش دفاع از حقوق بشر و آزادی بیان و عقیده که همواره به حمایت رسمی از تشکیلات بهائیت ایران پرداخته است. در فاصله سال‌های ۱۳۶۱ تا ۱۳۷۳ یعنی در طول دوازده سال نمایندگان آمریکا شش قطعنامه به تصویب رساندند که در آن‌ها به جانبداری و حمایت از

بهائیت پرداخته و بنا به اعتراف بیل کلینتون رئیس‌جمهور وقت آمریکا، ایالات متحده می‌کوشد یک همکاری بین‌المللی برای زیر فشار قرار دادن حکومت اسلامی ایران به منظور رعایت حقوق اقلیت‌های مذهبی به وجود آورد. آمریکا در حقیقت تلاش می‌کند در راستای فشارهای سیاسی و نظامی خویش همپای شرایطی چون صلح خاورمیانه، پرونده هسته‌ای ایران و آزادی بهائیت را به عنوان یک اقلیت دینی مطرح سازد. جالب این است که برخی روشنفکران داخلی هم به بهانه دفاع از حقوق بشر، از جامعه‌ی بهائی و گروه‌های انحرافی ضاله حمایت می‌کنند. شبکه‌های خبری وابسته به صهیونیسم و رسانه‌های گروهی آمریکا نیز به حمایت‌های گسترده تبلیغی برای بهائیت می‌پردازند تا در کنار اقدامات دولت و مجلس نمایندگان آمریکا زمینه‌ها و بسترهای لازم را برای تحقق اهداف سلطه‌جویانه خود توسط بهائیان فراهم آورند. تشکیلات بهائیت در ایران نیز از این فرصت جهت پیشبرد اهداف خویش بهره می‌برد. نفوذ تشکیلات بهائیت در سازمان ملل به عنوان عضو رسمی سازمان غیر دولتی ملل متحد و ارتباط با اپوزیسیون خارج از کشور که از این طریق جهت اعمال اهداف خود در کشورها بهره می‌برد. (محمدی، ۱۳۸۸: ۳۳)

پرتال جامع علوم انسانی

نتیجه‌گیری

از دوران باستان تاکنون ایران مهد صلح و همزیستی مسالمت‌آمیز انواع فرهنگ‌ها، مذاهب و قومیت‌ها بوده است و اقلیت‌های مختلف این سرزمین فارغ از هرگونه تبعیضی، بر طبق رعایت دقیق موازین حقوق بشری مورد احترام هستند که این امر به نگاه فرهنگی مردم ایران به اقلیت‌ها ناشی از عمق تاریخی و فرهنگ اسلامی ایران برمی‌گردد. امروزه در جمهوری اسلامی ایران بالاترین استانداردهای تضمین حقوق بشری برای هموطنان اقلیت وجود دارد که در کمتر کشوری دیده می‌شود که این امر برگرفته از تعالیم انسان‌دوستانه اسلام است که از همان ابتدای تشکیل حکومت اسلامی از حقوق یکسان شهروندی برخوردارند و در انجام فرائض دینی و احوال شخصیه از آزادی و اختیار قانونی برخوردار بوده‌اند. هرچند وضعیت اقلیت‌ها در کشورهای مدعی اسفناک توصیف می‌شود. (در این خصوص می‌توان به نقض حقوق مسلمانان بر پایه نژادپرستی و اسلام‌هراسی در کشورهای غربی اشاره کرد) اما آن‌ها برای استفاده ابزاری از مسئله حقوق بشر و ایجاد فشار بر دولت ایران این ادعاها را بیان می‌کنند. در حالی که خود تعهد در احترام به آزادی و حقوق بشر گروه‌های اقلیت بر مبنای نژاد، مذهب و قومیت را نادیده گرفته‌اند. با توجه به تأکید محافل غربی بر حقوق بهائیان، در ارتباط با بهائیان در ایران باید گفت علی‌رغم این‌که بهائیان دارای جمعیت اندکی هستند، اما فعالیت‌های گسترده اقتصادی در ایران دارند و تا زمانی که به قوانین جمهوری اسلامی ایران احترام بگذارند، از تمام حقوق شهروندی برخوردارند.

منابع

- ابراهیمیان، حجت الله (۱۳۹۱) حقوق خاص اقلیت‌های دینی در نظام سیاسی ایران «با تأکید بر قانون اساسی»، مطالعات انقلاب اسلامی، سال نهم، شماره ۲۹.
- آریامنش، بشیر (۱۳۹۰) حقوق اقلیت‌ها از منظر قانون اساسی و موازین بین‌المللی، تعالی حقوق، سال چهارم، شماره‌های ۱۳ و ۱۴.
- پروین، خیرالله، سپهری‌فر، سیما (۱۳۹۳) حقوق اقلیت‌ها در قانون اساسی، (با تأکید بر اماکن، دارایی‌ها و حقوق سیاسی)، مطالعات حقوق بشر اسلامی، سال سوم، شماره ششم.
- جاوید، محمدجواد (۱۳۹۲) تبعیض مثبت در اسلام و حقوق اقلیت‌های دینی در حکومت اسلامی، حکومت اسلامی، سال هجدهم، شماره اول، پیاپی ۶۷.
- حبیب زاده، محمدجعفر، هوشیار، مهدی (۱۳۹۳) موقعیت اقلیت‌های دینی در حقوق کیفری ایران در پرتو اصل برابری در مقابل قانون، پژوهشنامه حقوق کیفری، سال پنجم، شماره دوم.
- دشتی، تقی، ابراهیم باطنی (۱۳۸۹) مفهوم شناسی اقلیت (ارائه الگویی روشمند برای تعریف و تشخیص اقلیت)، حقوق اسلامی، سال هفتم، شماره ۲۵.
- ذوالریاستین، ارمیا (۱۳۹۰) مطالعه تطبیقی حقوق اقلیت‌های زبانی در نظام بین‌الملل حقوق بشر و حقوق ایران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علامه طباطبائی.
- سلیمی، عبدالحکیم (۱۳۸۴) اقلیت‌ها و حقوق آن‌ها در اسلام، مجله معرفت، شماره ۹۳.

- شریفی طراز کوهی، حسین، قره باغی، عبدالله (۱۳۸۹) تحلیل قاعده منع تبعیض نسبت به اقلیت‌ها در حقوق بین‌الملل، مجله حقوقی بین‌المللی، سال بیست و هفتم، شماره ۴۲.
- عزیزی، ستار (۱۳۸۵) حمایت از اقلیت‌ها در حقوق بین‌الملل، تهران: انتشارات نور علم، تهران.
- محمدی، علیرضا (۱۳۸۸) بهائیت تاریخچه، اعتقادات و وضعیت کنونی، ماهنامه معارف، شماره ۷۱.
- مهرابی رزوه، داود (۱۳۹۳) اقلیت‌های مذهبی ایران، پژوهشکده باقرالعلوم.
- مهرپور، حسین (۱۳۸۹) حقوق اقلیت‌ها در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، انجمن کلیمیان تهران.
- میرمحمدی، مصطفی (۱۳۸۵) حقوق بین‌الملل و حقوق اقلیت‌ها با تکیه بر حقوق اقلیت‌های مسلمان، شماره ۹.
- ___، (۱۳۹۳) جمهوری اسلامی بارها اعلام کرده بهائیت جزء اقلیت‌های مذهبی نیست، باشگاه خبرنگاران جوان.
- ___ (۱۳۹۴) اتهام واهی نقض حقوق اقلیت‌های دینی در ایران، خانه تقریب.